

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ БОРОТЬБИ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ

*Всі професії – це змова фахівців проти профанів.
Джордж Бернард Шоу*

У статті розглянуто підходи до проблеми професіографічного дослідження в системі правоохоронної діяльності, визначено його особливості до працівників підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків.

Ключові слова: професіографія, професіограма, працеграма, психограма, підрозділи боротьби з незаконним обігом наркотиків.

В статье рассмотрены подходы к проблеме профессиографического исследования в системе правоохранительной деятельности, определены его особенности относительно работников подразделений борьбы с незаконным обращением наркотиков.

Ключевые слова: профессиография, профессиограмма, трудовая грама, психограмма, подразделения по борьбе с незаконным оборотом наркотиков.

In the article approaches are considered to the problem of professiography research in the system of law-enforcement activity, its features in relation to the workers of subdivisions of fight against the illegal appeal of drugs.

Keywords: professiography, professiogram, labourgram, psychogram, subdivisions on a fight against the illegal turn of drugs.

Постановка проблеми. Одним з першочергових завдань психології професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ (ОВС) є професіографічне вивчення основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України. Всебічне й глибоке професіографічне дослідження професійної діяльності є необхідною передумовою вирішення проблем, пов'язаних з ефективністю використання кадрового потенціалу, оптимізацією процесів відбору, підготовки та перепідготовки кадрів, раціоналізацією режимів і умов праці, зниженням травматизму і професійних захворювань. Основною метою професіографічного вивчення основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України є визначення вимог до індивідуальних психологічних, психофізіологічних і особистісних властивостей та якостей працівників, визначення сукупності професійно важливих якостей, необхідних для оволодіння професією, створення на їх ґрунті еталонної моделі фахівця-професіонала [5, с.28].

Останнім часом питання визначення професійно-важливих якостей працівників ОВС та їх окремих структурних підрозділів присвячено цілий ряд психологічних досліджень. Наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених присвячено різним аспектам проблеми професійної придатності фахівців в системі ОВС МВС України.

зокрема: В.Г. Андросюка, В.І. Барка, Б.І. Беспалова, Б.Г. Бовіна, К.М. Гуревича, В.П. Казміренка, Л.І. Казміренко, М.В. Костицького, Я.Ю. Кондратьєва, А.Г. Маклакова, Ю.Л. Майдікова, В.С. Медведєва, І.В. Платонова, І.І. Приходька, Т.І. Рєзніка, С.І. Яковенка та інших. Дослідження професійно-важливих якостей працівників підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків (БНОН) не знайшли належного відображення в науковій літературі.

Метою статті є вивчення особливостей професіографічного дослідження діяльності працівників БНОН.

Аналіз останніх досліджень. Ряд останніх досліджень в зазначеній галузі на прикладі працівників ОВС різних видів діяльності, серед яких основними є такі [1; 7; 8]: слідча, оперативно-розшукова, профілактична, екстремальна, охоронна, диспетчерська, адміністративно-наглядова, управлінська і керівна, кадрова, ресурсно-господарська, наукова і викладацько-педагогічна, дозволив показати особливості професіографічного дослідження в системі ОВС на сучасному етапі розвитку наукових надбань.

Ретроспективний аналіз професіографічних досліджень в системі правоохоронної діяльності працівників ОВС показав, що професіографія була актуальною як за часів СРСР, так і на пострадянському

просторі, що показано низкою досліджень спочатку радянських, пізніше вітчизняних науковців [1–10].

Так, в своїх дослідженнях О.М. Роша визначає професіографію як науку, до завдань якої входить дослідження професій, їх умов і організації, а також психофізіологічних особливостей трудової діяльності. Професіограма є результатом професіографічного дослідження, та являє собою опис вимог до професії, яким повинна відповідати людина, що претендує на виконання визначеної трудової діяльності. Частиною професіограми є психограма, яка описує лише психологічні та фізіологічні характеристики людини, важливі для конкретної професії. За допомогою професіограми можна визначити професійну придатність – наявність професійно-важливих якостей і властивостей, до яких входять індивідуальні властивості людини та такі, що визначають особливості її сприйняття, уваги, інтелекту, емоційні і волеволі якості, знання, уміння та навички. З іншого боку О.М. Роша визначає професійну придатність як формоване в процесі навчання і трудової діяльності динамічне поєднання властивостей особистості, що забезпечує оволодіння професійною діяльністю, оскільки існує поле у встановленні взаємовідносин між зовнішніми умовами (особливостями праці та вимогами професійної діяльності) та внутрішніми (індивідуально-психологічними) якостями людини. Так в процесі оволодіння професійною діяльністю змінюються якості людини, яка активно перетворює зовнішні умови, формує систему відповідних актів поведінки. При цьому оволодіваючи майстерністю, змінює і вдосконалює свої якості й професійну придатність [10, с.10].

При цьому визначальним чинником професійної придатності людини за О.М. Рошою є її здатність до виконання цієї діяльності. На нашу думку, важливим є також є висока ефективність виконання обов'язків та вирішення професійних завдань працівником підрозділів БНОН, як критерій успішності професійної діяльності.

В.Л. Васильєв зазначає, що професіограма – синтезований усереднений портрет сучасного фахівця, представлений в динаміці його професійної діяльності [4, с.4]. Професіограма являє собою багаторівневу ієрархічну структуру, що відображає всі

основні сторони професійної діяльності слідчого, а також особистісні якості і навички, які в цій діяльності реалізуються [4, с.6]. В основі професіограми слідчого В.Л. Васильєв виділяє 1) пошукову діяльність (збирання вихідної інформації для вирішення професійних завдань), 2) комунікативну діяльність, 3) засвідчувальну діяльність, 4) організаційну діяльність (включає саморганізованість, організаційні навички), 5) реконструктивну діяльність, 6) соціальну діяльність [4].

Останні професіографічні дослідження в системі ОВС проводились за класичною схемою і відображають працеграми і професіограми окремих фахівців правоохоронної діяльності.

Так, С.М. Ірхіна визначає, що професіограма – це документ, в якому надано систематизовану комплексну інформацію про індивідуальні психологічні, соціальні та психофізіологічні властивості і якості особистості, які є необхідними і достатніми для успішного оволодіння професійною діяльністю та вдосконалення в ній. Головне завдання професіографічного опису – визначення показників (критеріїв) успішності певного виду діяльності. Знання цих показників дозволяє контролювати обґрунтованість розроблених експериментальним шляхом психограм, ефективність методик визначення професійної придатності кандидатів, а також оцінити загальну ефективність заходів професійного відбору і раціонального розподілу кандидатів за спеціальностями [8, с. 28–29]. Л.Й. Гуменюк, І.В. Сулятицький вказують, що професіограми і психограми певних видів професійної діяльності формують за результатами експертної оцінки професійних якостей. Професіограма – це науково обґрунтовані норми і вимоги до професії та видів професійної діяльності і якостей особистості фахівця. Це узагальнена еталонна модель успішного фахівця в даній галузі. Разом з тим професіограма – це не жорстка стандартна схема, а гнучка орієнтувальна основа розвитку фахівця. Вимоги, що пред'являються до професіограм: чітко окреслювати предмет і основні результати праці; наголошувати на спрямованості будь-якої праці на благо конкретної людини; описувати професію цілісно, не виокремлюючи її компоненти і сторони; демонструвати можливі лінії

розвитку людини засобами професії; пропонувати перспективи змін у самій професії; мати спрямованість на вирішення практичних задач [5, с. 32–33].

Професіограма складається з працеграми, тобто опису професійної діяльності, і психограми, тобто опису особистості людини в професії. У працеграму входять: призначення професії, її роль у суспільстві, спрямованість на людину; поширеність професії; предмет праці в професії; професійні знання; діяльність, дії, прийоми, уміння, способи праці, застосовувані в даній професії для досягнення результату; засоби праці, до яких належать інструменти, системи правил логічного мислення, моральні й естетичні оцінки та ін.; умови праці: режим праці і відпочинку, характеристика соціального оточення, санітарно-гігієнічні чинники праці, робоче місце; організація та кооперація праці; можливі рівні професіоналізму в даній професії; права представника даної професії; обов'язки представника даної професії; позитивний вплив даної професії на людину; негативні сторони професії [5, с. 32–33].

До психограми належать: мотиви, цілі, завдання, потреби, інтереси, відносини, ціннісні орієнтації особистості, психологічні позиції; професійні домагання, професійна самооцінка і самоусвідомлення себе як професіонала; емоції, психічні стани; задоволеність працею; психологічні знання про працю і професію; професійні здібності, професійна навченість, відкритість професійному зростанню; професійне мислення, зокрема творче; психологічні протипоказання, а також якості, відсутність яких може бути компенсована; лінії професійного зростання і лінії зниження рівня професійної діяльності та особистості фахівця, шляхи їх реабілітації. Професіограму легше скласти за умови жорстко заданого результату і складу професійних дій [5, с. 32–33].

На нашу думку, для розробки професіографічного аналізу діяльності працівників БНОН цінними є дослідження, проведені В.М. Бесчастним, Г.С. Б.Ф. Водолазським, М.П. Гутерманом, Г.С. Запорожцевою, Я.Ю. Кондратьєвим, С.М. Моїсєєвим, В.І. Литвиненком, А.М. Столяренком та іншими авторами.

Під час виконання працівниками ОВС службових обов'язків в складних ситуаціях

виникає реальна загроза життю та здоров'ю, виникає почуття страху, тривоги, невпевненість – емоційний стан психічної напруженості, можлива дезорганізація інтелектуальних процесів та поведінки в цілому, що унеможливорює управління своїми діями, що обумовлено особливим емоційним ставленням до об'єкта діяльності [3; 4; 10].

Я.Ю. Кондратьєв, В.І. Литвиненко, С.М. Моїсєєв виділяють у працівників оперативних підрозділів такі повноваження: збір відомостей про протиправну діяльність підозрюваних осіб; негласне виявлення та фіксація слідів злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказом підготовки та вчинення злочину; одержання розвідувальної інформації, що становить оперативний інтерес; проведення негласних заходів розвідувально-пошукового характеру для виявлення і встановлення осіб, які становлять оперативний інтерес, збір оперативної інформації на визначеній території; використання документів оперативного прикриття; використання автоматизованих інформаційних систем; застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї [9, с.4]. На нашу думку, виконання цих повноважень – вимагає від працівника підрозділу БНОН всебічного розвитку його індивідуально-психологічних професійно-важливих якостей.

Г.С. Запорожцева виділяє такі види психологічної діяльності в процесі професійної діяльності діяльності інспектора [6, с.8–18]: пізнавальна діяльність (виявлення обставин минулого і теперішнього, побудова моделі майбутнього, здійснення цілеспрямованої інформаційно-пошукової діяльності тощо), конструктивна діяльність (прогнозування і планування дій для досягнення намічених цілей), виховна діяльність (основою профілактики правопорушень), комунікативна діяльність (як психологічний чинник, засіб досягнення службово-оперативних задач), організаторська діяльність (створення оптимальних умови для здійснення видів діяльності), посвідчувальна діяльність (посвідчення отриманих у ході пізнання фактів, прийнятих рішень та складення різних видів документів).

У дослідженнях В.М. Бесчастного, виділено три найважливіші групи

професійно-психологічних навичок і умінь працівників ОВС [3]:

а) *аналітико-психологічні* – уміння бачити психологічний аспект в оперативно-службових ситуаціях і діях, зрозуміти і вірно оцінити його, психологічно обґрунтовано прийняти рішення і намітити спосіб його реалізації;

б) *тактико-психологічні* – засвоєні способи психологічних дій, прийоми, які включені в процес вирішення службових завдань і підвищують його успішність;

в) *техніко-психологічні* – пов'язані з використанням психологічних засобів у професійній роботі.

До професійно-важливих особистісних якостей працівників ОВС В.М. Бесчастний відносить професійно розвинені психологічні якості – професійні здібності, найважливішими з яких є: професійні відчуття (підвищена чутливість до професійно важливих ознак, звуків, запахів, до визначення на дотик температури, чутливість “бічного” поля зору, чутливість “нічного” зору і ін.); професійне сприйняття (зорові, слухові, нюхові і ін.); професійну спостережливість; професійну уважність; професійну пам'ять (підвищено розвинену здібність до запам'ятовування прізвищ, адрес, номерів машин, фотографій, словесних і інших портретів осіб, деталей ситуацій, слів, свідчень, даних про різних осіб, відомості і ін.); професійні уявлення (розвинена здатність добре уявляти план міста, мікрорайону, майбутні дії; у думках програвати сплановану? ситуацію затримання і ін.); професійне мислення; професійний артистизм (здібність до перевтілення, рольової поведінки і ін.); професійна пильність; готовність до несподіваного і ін. [3]. На нашу думку, вказані якості є важливими і для працівників підрозділів БНОН.

Особливим компонентом професійно-психологічної підготовленості працівника ОВС, що забезпечує можливість діяти в будь-яких складних і небезпечних умовах без зниження ефективності і якості вирішення завдань, є психологічна стійкість, яка формується також в процесі психологічної підготовки персоналу [3].

Психологічна стійкість (толерантність) – це складна психологічна властивість особистості, яка вимірюється порогом реагування на ту або іншу загрозову

ситуацію. Важлива роль в психологічній стійкості належить етичним якостям особи: особистісному сенсу, вибору людиною засобів досягнення цілей, наполегливості, завзятості, самовіддачі [3]. Серед інших складових психологічної стійкості виділяють: стійкість до чинника відповідальності, стійкість до невдач, емоційність і толерантність, уміння володіти собою. Професійно-психологічна стійкість до екстремальних чинників формується на основі завчасного ознайомлення з ними працівників [3, с.254–255].

Спираючись на дослідження О.М. Роши [10, с. 23], зазначимо, що працівники БНОН, на нашу думку, в ході виконання професійних обов'язків діють в окремих ситуаціях, які є екстремальними та загрозовими для життя і здоров'я, саме тому вимагають від фахівця вміння проявити здібності в будь-який раптовий момент і найкоротші терміни включитися в нову ситуацію та швидко приймати рішення, діяти організовано і доцільно в складних обставинах і при цьому володіти емоційною стійкістю та зрілістю.

Фахівцю підрозділу БНОН необхідно прагнути абсолютної професійної придатності, оскільки відносна придатність з відсутністю окремих професійно-важливих якостей, які компенсовані іншими навичками і вміннями, набутими в процесі навчання, на нашу думку, не дозволить забезпечити високу ефективність діяльності, ціна якої в окремих випадках може бути еквівалентною життю і здоров'ю працівника БНОН. Це в першу чергу повинно стосуватися стійких особистісних якостей, які майже не змінюються в процесі життя людини (темпераментальні особливості, швидкість перебігу нервових процесів, емоційна стійкість тощо).

Саме тому для нашого дослідження важливим є визначення об'єктивної схеми, яка відображатиме всі сторони діяльності працівників підрозділів БНОН і ті якості, які в ній реалізуються, що в цілому забезпечуватиме ефективність їх діяльності. Важливим в професіограмі, на нашу думку, є постановка питання про відповідність особистості вибраному виду професійної діяльності.

Варто зазначити, що в сучасних наукових джерелах, які висвітлюють питання професіографічного вивчення окремих видів

діяльності працівників ОВС не здійснено професіографічний аналіз діяльності працівників БНОП, хоча окремі автори зазначають, що вказана категорія фахівців належить до такого виду діяльності в системі ОВС як “оперативно-розшукова діяльність” [1; 2; 5; 7; 8].

В.І. Барко [1, с. 78–79; 2]; Ю.Б. Ірхін [2; 7, с. 15–22], Т.В. Нещерет, О.В. Шаповалов [2] вказують, що віднесення цих досить різних за об’єктом і задачами спеціальностей до однієї категорії пов’язано з тим, що для спеціалістів цих служб оперативно-розшукова діяльність є основною і спільною за психологічним змістом. У них певною мірою подібні методи вирішення оперативно-тактичних задач, організація документування злочинних дій, прийоми дотримання конспірації, тактика слідчих дій, прийоми аналізу криміногенних факторів і оперативно обставинки, методи психологічного впливу на людей і встановлення довірчих відносин, прийоми і методи оперативно-розшукової діяльності, технічні засоби, методи використання спеціальних сил і засобів у боротьбі зі злочинністю та інше.

Так вітчизняні науковці, зокрема Л.Й. Гуменюк, І.В. Сулятицький [5, с.29–30]; В.І. Барко [1, с. 78–79; 2]; Ю.Б. Ірхін [2; 7, с. 15–22], Т.В. Нещерет, О.В. Шаповалов [2], зазначають, що провідною для широкого кола працівників кримінальної міліції, підрозділів з боротьби з економічними злочинами і організованою злочинністю, відділів боротьби з незаконним обігом наркотиків та інших підрозділів системи ОВС є оперативно-розшукова діяльність. Для фахівців цих служб оперативно-розшукова діяльність є основною за використовуваними методами вирішення службових задач. Зміст оперативно-розшукової діяльності “Про визначений Законом України від 12 оперативного-розшукову діяльність” численні дослідження [1; 2; 5; 7], виконання оперативним працівником своїх посадових обов’язків вимагає наявності у нього таких якостей, знань, умінь і навичок: здатність вирішувати професійні задачі в ситуаціях, що супроводжуються високим ступенем особистого ризику і небезпеки для життя; готовність до ситуацій силового (включаючи використання вогнепальної зброї) протидії злочинцям; підвищена

відповідальність за свої дії (відсутність права на помилку); здатність до інтенсивної міжособистісної комунікації з асоціальними і кримінальними особами; висока психофізіологічна витривалість, пов’язана з відсутністю фіксованого робочого часу (середня тривалість робочого дня складає 10–12 годин, часто буває 7–денний робочий тиждень, нічні виїзди на затримання злочинця та ін.); здатність витримувати тривалу емоційну напругу, тривожні стани, почуття страху, невизначеності, неможливості поділитися своїми сумнівами з близькими і т.п.; постійна інтелектуальна активність (аналіз інформації, що постійно змінюється, утримання в пам’яті, великої кількості фактів, ухвалення рішень в умовах дефіциту часу й інформаційної невизначеності); здатність до рольового перевтілення, майстерного розігрування ролі різних соціальних і професійних типів; мовна винахідливість, уміння швидко і достовірно пояснити критичну ситуацію іншому, приховуючи при цьому дійсні наміри, зберігати адекватність у всіх випадках і станах та інше.

Л.Й. Гуменюк, І.В. Сулятицький [5, с.29–30] вважають, що “синдром професійної непридатності” до оперативно-розшукової діяльності може знайти прояв у сукупності таких якостей, як ригідність, відкрита агресивність, аутоагресія, імпульсивні, депресивні та психосоматичні форми реагування у важких ситуаціях, соціальна відчуженість, переважання гальмівних процесів над процесами збудження у нервовій системі.

Таким чином, проведений аналіз особливостей професійних повноважень та обов’язків працівників БНОП показав, що даний вид професійної діяльності належить до розряду складних професій, які висувають дуже специфічні психологічні і психофізіологічні вимоги до працівників і вимагає від працівників підрозділів БНОП високого рівня розвитку професійно-важливих якостей, серед яких спираючись на проведений ретроспективний аналіз професіографічних досліджень виділено такі: психофізіологічну витривалість і праездатність, пов’язану з відсутністю фіксованого робочого часу (середня тривалість робочого часу становить 10–12 годин, нерідко співробітники працюють без вихідних днів, непоодинокими є випадки

нічної роботи); розвинуту увагу (стійкість, здатність до швидкого переключення, концентрацію, розподіл), оскільки тривалий час доводиться вести спостереження за об'єктом, чекати, супроводжувати об'єкт; здатність помічати малопомітні зміни в об'єкті спостереження; сильну нервову систему, що пов'язано з необхідністю витримувати значне емоційне навантаження, долати почуття страху, невпевненості, невизначеності, високу лабільність нервових процесів і реакції на рухомий об'єкт, розвинену координацію рухів, високий темп рухів, швидко діяти при дефіциті часу; розвинуті зоровий і слуховий аналізатори, розвинений окомір, локалізація звуків у просторі; розвинений інтелект (вербальний і невербальний, "кристалічний" і "вільний"); сформовані мисленнєві операції аналізу і синтезу, індукції і дедукції, здатність до генерування нових ідей, асоціацій, дивергентного мислення, уміння виділяти головне, класифікувати, узагальнювати; різноманітні комунікативні якості: здатність налаштовувати людей на розмову; швидко встановлювати контакти з потрібними людьми, уміння знайти оптимальну форму і "позицію" спілкування, уміння переконувати опонента "маніпулювати" співрозмовником,

відстоювати свою точку зору; емоційно-вольові якості: здатність брати на себе відповідальність в складних ситуаціях, об'єктивно оцінювати свої сили і можливості, долати труднощі, уміння "тримати себе в руках" в конфліктних ситуаціях, діяти рішуче і сміливо в хвилини небезпеки. Крім того, для успішного виконання функціональних обов'язків працівник підрозділу БНОН повинен бути здатним до рольового перевтілення, мовної винахідливості, приховування від інших своїх намірів, мати такі риси характеру, як самостійність, активність, сміливість, готовність до розумного ризику, домінантність, екстравертованість, помірну агресивність, ініціативність, наполегливість, оптимізм. Проведений аналіз показує, що спектр професійно-важливих якостей працівників БНОН повинен охоплювати сенсорно-перцептивну, когнітивну, емоційно-вольову (психофізіологічні стани) та психомоторну сфери особистості.

Перспективу подальших досліджень становить проведення комплексного емпіричного дослідження професійної діяльності працівників БНОН на основі взаємоузгоджених критеріїв та показників, що дозволить описати їх професіограму.

Література

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): [монографія] / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
2. Барко В. І. Професіографічний опис основних видів діяльності в ОВС: [практичний посібник] / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нещерет, О. В. Шаповалов. – К. : КНАВС, ДП "Друкарня МВС", 2007. – 100 с.
3. Бесчастный В. Н. Работа с персоналом органов внутренних дел: [научно-практическое пособие]. – Донецк : ДЮИ МВД при ДонНУ, 2005. – 324 с.
4. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя / В. Л. Васильев. – Волгоград : Изд-во ВСШ МВД СССР, 1976. – 56 с.
5. Гуменюк Л. Й., Сулятицький І. В. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ: [навчальний посібник] / Л. Й. Гуменюк, І. В. Сулятицький. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.
6. Запрожцева Г. С. Професійно-психологічна підготовка дільничних інспекторів міліції / [за ред. Васильєва Г. І.]. – Одеса : НДРВВ ОІВС, 2000. – 164 с.
7. Ірхін Ю. Б. Психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. [навчальний посібник] / Ю. Б. Ірхін. – К. : РВЦ КНУВС, ДП "Друкарня МВС", 2007. – 108 с.
8. Ірхіна С. М. Профорієнтація та професійно-психологічний відбір в органах внутрішніх справ України: [навчальний посібник] / С. М. Ірхіна. – К. : РВЦ КНУВС, ДП "Друкарня МВС", 2007. – 92 с.
9. Кондратьєв Я. Ю. Рекомендації для підготовки та перевірки рівня готовності слухачів Вищих академічних курсів до виконання професійних завдань / Я. Ю. Кондратьєв, В. І. Литвиненко, С. М. Моїсєєв. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 84 с.
10. Роша А. Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в органах внутренних дел / Роша А. Н. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1989. – 76 с.